

בין פנטיות לאידיאליזם

פרשת פנחס היוותה בכל דור מוקד לדיונים על קנאות ופנטיות. דורנו הדמוקרטי והפוסט-מודרני בוחל במושג זה, אך בזה לא די לו. פעמים רבות מדי, נפסלת מילה אחרת יחד עם הפנטיות: האידיאליזם על כל צורותיו, ובייחוד בלבשו הקלאסי - קידוש השם. יש לכאורה צדק בפסילה זאת, בשני המקרים נפגעה הקדושה המוחלטת של החיים. בעקבות דעותיו מוכן הפנטי להרוג והאידיאליסט - למות. דורנו הציני, לא רואה בכך הבדל. את ההבדל הזה עלינו, לדעתי, לפדות. משימה זאת חייבת להוביל אותנו אל מעבר לפרשה, למסע עיוני בנופי המוסר היהודי.

מסעינו יתחיל בפולמוס רעיוני שהתעורר בראשית המאה העשרים בין אחד העם לבין קלוד מונטיפיורי מראשיה של התנועה הרפורמית הרדיקלית באנגליה. מונטיפיורי סבר שעלינו לקבל את ספרי הבשורה הנוצריים כספרות מוסר יהודית. כנגד מיזוג יהודי-נוצרי זה, כתב אחד העם, שישב אז באנגליה, את אחד המאמרים הקלאסיים שלו: "על שני הסעיפים".

שניים שהיו מהלכין בדרך

אחד העם התבסס במאמר זה על מחלוקת תנאים המצויה בתלמוד, בפרק 'איזהו נשך' שבמסכת בבא מציעא (ס"ב ע"א): "שניים שהיו מהלכים בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים. אם שותים שניהם - מתים, ואם שותה אחד מהם מגיע לישוב". זאת דילמה החוזרת בצורות שונות לאורך הדורות, כמו למשל בחלוקת אנטיביוטיקה המספיקה לאחד, אך לא לשניים. החכמים חלוקים בסוגייה: "דרש בן פטורא מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו, עד שבא רבי עקיבא ולימד 'יְחִי אֶחֶיד עַמָּךְ', חייך קודמים לחיי חברך".

אחד העם מזדהה עם דברי ר' עקיבא, "שרוח היהדות מדברת מתוך גרונו". אך בצדק, הוא מחברם לתשובת רבא לאדם שביקש ממנו הדרכה (פסחים כ"ה ע"ב). השאלה כאילו נלקחה מסרטי מאפיה. הוצע לשואל הצעה שאי אפשר לסרב לה: או שהוא הורג את פלוני, או שיהרגו אותו. מה עליו לעשות? רבא השיב: "יהרגוך ואל תהרוג...! מניין לך שדמך אדום יותר מדם האחר". חיבור שני המקרים מבטא לדעת אחד העם את מהות המוסר היהודי, הנאבק נגד האגואיזם - התשובה האלילית, ונגד האלטרואיזם - העמדה הנוצרית. ה"אגואיסמוס" בוחר תמיד ב"אני", האלטרואיזם דורש ממני להקריב את עצמי למען

הזולת. המוסר היהודי, לפי אחד העם, מחייב בסיס אובייקטיבי מופשט, "וכשם שאין לי רשות להרוס חייו של **אחר** בשביל חיי **אני**, כך אין לי רשות להרוס חיי **אני** בשביל חייו של **אחר**". זהו הצדק. בדרך זו הלכו הוגים רבים. ביניהם בולטת דמותו הנפלאה ולדאבוני השכוחה של ישראל אפרויקין (חשבון הנפש: 67), שהדגיש שההיסטוריה הוכיחה שהדרישה לאלטרואיזם הבלתי ריאליסטי טומנת בחובה את הסכנה להתנהגות הפוכה: "ישו וודאי היה אומר: שבעל הקיתון חייב למסור אותו לחברו". בפועל, "עומד האדם והורג את בעל הקיתון ונוטל את המים לעצמו". המוסר היהודי מבוסס לפי זה על צדק ריאליסטי.

למרות החיוב שבכמה מקביעותיו, נראה לי שעמדתו של אחד העם היא חד-מימדית, ובשל כך בלתי נכונה. הוא הפנים מבט זר, ולעיתים אף עוין, על המוסר היהודי. הברית החדשה הוצגה על ידי תיאולוגים נוצריים, כתורת חסד ואהבה, לעומת הברית הישנה, תורת קנאה ונקמה. אחד העם תיקן את הסכימה הזאת וגרס, לא נקמה אלא צדק. את החסד הוא השאיר בחוץ. בכך קיבל במקצת את התזה הנוצרית. אחד העם חטא בבטלו את עמדת בן פטורא, עמדה של חסד. הוא חטא באופן עקרוני כי סבר שניתן להעמיד את המוסר היהודי על רגל אחת, רק על הצדק. מהותו של המוסר נעוץ דווקא בכך שלדילמה "שניים שהיו מהלכים במדבר..." אין פתרון חד-משמעי, ואלו ואלו דברי א-להים חיים. ההלכה מחפשת את המוצא הנורמטיבי מהקונפליקט, אך קיומה של מחלוקת קובעת שבכל העמדות השונות יש מקצת מהאמת. החסד והצדק ירדו כרוכים מן השמים.

מלאכו של אחד העם

בן פטורא חשוד, ה'אלטרואיסמוס' איננו יהודי. זהו פסק דינו של אחד העם, אבותיו וצאצאיו הרוחניים. אך קיימת אפשרות אחרת, והיא הוצגה על ידי ש"י עגנון בסיפורו "מפני מה לא הניחו את מורנו הגאון רבי ישראל איסרליין ליכנס לגן עדן מיד לפטירתו" ('אלו ואלו', עמ' שיח-שכא).

ר' ישראל איסרליין, בעל תרומות הדשן היה גדול רבני אשכנז במאה ה־ט"ו. בשעה שנסתלק, הצדיקים בגן העדן, "עמדו כולם מכסאותיהם ואמרו 'ישראל אשר בך אתפאר' ויצאו כיתים כיתים והקבילו את פניו". שישים ריבוא של מלאכי השרת, וודאי אלה שנולדו מתפילותיו, מעשיו הטובים והרהוריו והגיוניו הקדושים, הובילוהו לגן עדן. ההרמוניה נפגמה בגלל מלאך אחד צנום "שכנפיו לא העלו נוצות". הוא "עמד בפתח ופרש כנפיו לכאן ולכאן, ועכב מן המלאכים מלהכניס את הגאון לגן-העדן". היה זה מלאך שנדח מפמליא של מעלה, מחמת עבירה אחת שרבי ישראל עבר. האמנם ר' ישראל חטא? המלאך הצביע על מסכת בבא מציעא ואמר "גמרא זו תוכיח".

בשמים עוברים על המסכת, ושואלים פרק אחר פרק, האם פגע בו ר' ישראל. "שאלו לפרק 'שנים אוחזין בטלית', וכי אחז רבי ישראל בטליתו של חבירו ואמר שלי היא? פתחו הדפים פיהם ואמרו חס ושלום. שאלו לפרק 'אלו מציאות', שמא מציאה מצא ולא הכריז עליה? נענו הדפים ואמרו חס ושלום..." אולם, כשהגיעו לפרק 'איזהו נשך', "הטיחו הדפים זה בזה ולא אמרו כלום". שתקו כדי לא להעיד כנגד ר' ישראל. כלום חטא הוא בנשך, אף קל שבקלים? "נענו הדפים ואמרו חס ושלום". עתה מגלה המלאך הפגוע את העבירה: "פעם אחת היה רבי ישראל וחבירו מהלכין בדרך ובידו קיתון של מים שלא היה בו אלא כדי שישתה אחד מהם. נתן את הקיתון לחבירו. הרי שעבר על דברי רבי עקיבא שהלכה כמותו... ולא עשה כדין..."

ר' ישראל קיבל עונש של "שהיה קלה" לפני היכנסו לגן עדן. ואותו מלאך? "יש אומרים שנתמעך בין רגלי הצדיקים", ויש אומרים שביקש עליו ר' ישראל רחמים, "והעלוהו לכת של מליצי יושר".

האם היו מקורות לעגנון, או שמא היה זה 'מיתוס סינטטי' שהוא המציא כיד ה' הטובה עליו. פרופ' דוד תמר, שיהיה בריא, מסר לי לפני שנים, שעגנון לא הכחיש האשמה זאת. ואולי הייתה בידו מסורת. לדעתי רוחו של הסיפור מתאימה לחסידי אשכנז. על כל פנים, עגנון הכיר וודאי מקור אחר, עמדתו של הראי"ה, מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק. הראי"ה לימד אותנו (משפט כהן, עמ' שי) שעמדתו של ר' עקיבא באה רק להוציא מדבריו של בן פטורא. במילים אחרות, אסור לשניהם לשתות כי שניהם ימותו. אך, פוסק הראי"ה, אם ייתן בעל הקיתון את המים לחברו, והוא יחיה, יהיה זה מעשה מוסרי והלכתי, למרות שהנותן ימות. זהו מעשה אידיאליסטי, וקידוש השם. לפנינו מסורת חסידית, מימי התלמוד, דרך רבי יהושע בן לוי הענק, ועד לגלגוליה החדשים של החסידות, ועמנואל לוינס בכלל זה.

ר' ישראל הוא מיתוס? כשלפני שנים, הרציתי על סוגייתנו, ניגש אלי אחד משומעי ואמר לי: "ניחמתני". בנו היה קצין שהקריב את חייו, כשהציל את אחד מפיקודיו שעמד בפני מוות בטוח. אנו אמנם חלשים, אך יש גיבורים. אחד מהם, ר' ישראל, מביט מלמעלה ברחמים על המלאכים מנתצי-המיתוסים שדורנו הציני מייצר בהגיונותיו. יהדות, לימד אותנו ר' ישראל, היא צדק וגם חסד, אך לא פנטיות של נתינת הלחי השני לרשע ולטרור.